

พระแก้วในตำนานพระโค-พระแก้วเขมร : พระแก้วมรกตจริงหรือ?

อาจารย์सानติ ภักดีคำ*

บทความเรื่อง Nandin and His Avatars ของ Ang Chulean เสนอบทวิเคราะห์ความเชื่อมโยงระหว่างพระแก้วมรกตกับตำนานพระโค-พระแก้วของเขมร โดยอ้างอิงจากเอกสารต่างๆ เช่น พงสาวดารเมืองเชียงใหม่ เป็นต้น¹

แต่เมื่อผู้เขียนตรวจสอบกับเอกสารต่างๆ ตามที่ Ang Chulean อ้างมา เช่น พงสาวดารเมืองเชียงใหม่ (ตามความเข้าใจของ Ang Chulean ซึ่งแท้จริงแล้วควรเรียกว่า พื้นเมืองเชียงใหม่) ไม่ปรากฏว่ามีตำนานเรื่องพระแก้วมรกตตามที่อ้างมา² มีแต่เรื่องพระพุทธรูปสี่องค์เท่านั้น

บทความเรื่องนี้จึงเป็นการเสนอข้อสันนิษฐานที่ต่างออกไปจากศึกษาของ Ang Chulean โดยศึกษาเปรียบเทียบจากเอกสารประวัติศาสตร์แล้วเสนอคำตอบว่า หากพระแก้วในตำนานพระโค-พระแก้วของเขมรมิได้หมายถึงพระแก้วมรกต พระแก้วในตำนานพระโค-พระแก้วควรจะเป็นผู้ใดในประวัติศาสตร์เขมร

ตำนานพระแก้วมรกตกับพระแก้วมรกต

ตำนานพระแก้วมรกต หรือที่รู้จักกันดีในชื่อภาษาบาลีว่า รตนพิมพวงศ (รัตนพิมพวงศ์) เป็นตำนานพระพุทธรูปสำคัญเรื่องหนึ่งของไทย เช่นเดียวกับนิทานพระพุทธรูปสี่องค์ หรือสี่องค์นิทาน ซึ่งสันนิษฐานว่าแต่งโดยพระโพธิรังสีในรัชกาล

* อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มศว ประสานมิตร / นักศึกษาสาขาวิชาภาษาสันสกฤต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

¹ ปรอดอ่านจาก Ang Choulean, "Nandin and His Avatars," *Sculpture of Angkor and Ancient Cambodia Millennium of Glory*. New York : Thames and Hudson, 1997.

² น่าจะเกิดจากความเข้าใจผิดของ Ang Chulean ว่าพงสาวดารเมืองเหนือ (ที่จริงเรื่องนี้มาจากพงสาวดารเหนือ) ที่อ้างไว้ในพงสาวดารกรุงกัมพูชาหมายถึงพงสาวดารเมืองเชียงใหม่ หรือพื้นเมืองเชียงใหม่ ทั้งที่จริงตามเอกสารพื้นเมืองเชียงใหม่มิได้มีการกล่าวถึงพระแก้วมรกตแต่อย่างใด หากแต่เรื่องนี้มีปรากฏอยู่ในรัตนพิมพวงศ์ และชินกาลมาลีปกรณ์ (ซึ่งแต่งโดยพระรัตนปัญญา ในระหว่างพ.ศ. 2060-2071) และน่าจะนำเรื่องรัตนพิมพวงศ์มาลงไว้เพื่ออ้างอิงที่มาของพระแก้วมรกตที่นำมาประดิษฐานที่เจดีย์หลวงเท่านั้น ทั้งนี้เนื่องจากรัตนพิมพวงศ์น่าจะแต่งในช่วงที่พระแก้วมรกตประดิษฐานอยู่ที่เมืองลำปาง.

พระเจ้าสามฝั่งแกน พระเถระชาวเมืองเชียงใหม่³ ลักษณะการรณาดำนานพระพุทธรูปและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆ เช่นนี้นิยมแต่งกันมากในล้านนาสมัยราชวงศ์มังราย

รัตนพิมพวงศ์รณาดำนานโดยพระพรหมราชปัญญา ไม่ปรากฏปีรณาดำนานที่แน่นอน แต่เมื่อคำนวณระยะเวลาการแต่งดำนานจากระยะเวลาทางประวัติศาสตร์แล้ว เรื่องนี้น่าจะแต่งในช่วงที่พระแก้วมรกตประดิษฐานอยู่ที่เมืองลำปาง (พ.ศ. 1979 เป็นต้นไป) เพราะดำนานจบลงตรงนั้น⁴

เนื้อเรื่องพระแก้วมรกตแบ่งออกเป็น 4 ตอน⁵ คือ

1. การบังเกิดของพระนาคเสน
2. การสร้างพระรัตนพิมพ
3. พระแก้วมรกตโกฏมาอยู่เมืองกัมโพชนจนถึงเชียงราย
4. พระรัตนพิมพออกจากเมืองเชียงรายมาประดิษฐานยังนครลำปาง

เมื่อพิจารณาจากเนื้อเรื่องแล้ว เนื้อหาส่วนที่มีสาระทางประวัติศาสตร์มีเพียงส่วนที่เป็นเรื่องการพบพระแก้วมรกตที่พระสถูปในเมืองเชียงราย จนถึงประดิษฐานพระแก้วมรกตที่เมืองลำปางเท่านั้น

เมื่อเปรียบเทียบดำนานรัตนพิมพวงศ์กับวรรณกรรมพุทธศาสนาที่มีการรณาดำนานขึ้นก่อนหน้านี้นี้จะเห็นว่า พระพรหมราชปัญญาได้รับอิทธิพลวรรณกรรมบาลีหลายเรื่องที่รณาดำนานขึ้นก่อนหน้านี้นี้มาใช้ในการแต่งดำนานรัตนพิมพวงศ์ ได้แก่

1. เรื่องการบังเกิดของพระนาคเสนในดำนานรัตนพิมพวงศ์ เป็นอิทธิพลของคัมภีร์มิลินทปัญหา ในบทปุพฺพโยคกถา ซึ่งมีการกล่าวถึงประวัติของพระนาคเสน ตั้งแต่อดีตชาติของพระนาคเสนและพระยามิลินท์ จนถึงพระนาคเสนศึกษาพระไตรปิฎกเพื่อไปตอบปัญหา

³ สิหิงคนิทานแต่งระหว่าง พ.ศ. 1945-1985 แสดงว่าดำนานเรื่องนี้แต่งก่อนรัตนพิมพวงศ์ และเป็นไปได้อย่างยิ่งที่สิหิงคนิทานจะมีอิทธิพลต่อการแต่งรัตนพิมพวงศ์ โปรดดู แสง มนวิฑูร(ผู้แปล), นิทานพระพุทธสิหิงค์ (พระนคร: กรมศิลปากร, 2506), หน้า ก.

⁴ ผู้เขียนเห็นด้วยกับแนวคิดของอาจารย์นิยะดา เหล่าสุนทร เรื่องอายุของดำนานพระแก้วมรกต (รัตนพิมพวงศ์) โปรดดูในนิยะดา เหล่าสุนทร, พินิจวรรณกรรม(กรุงเทพฯ : แม่คำผาง, 2535), หน้า 12-189.

⁵ แสง มนวิฑูร(ผู้แปล), รัตนพิมพวงศ์ดำนานพระแก้วมรกต(พระนคร: ขวนพิมพ์, 2510), หน้า 1-

พระยามิลินท์⁶ เนื้อความในส่วนนี้พระพรหมราชปัญญาได้ย่อประวัติพระนาคเสนมาลงไว้เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระนาคเสนเป็นพระสงฆ์สำคัญและเป็นผู้มีบทบาทในการสร้างพระแก้วมรกต เป็นการสร้างความน่าเชื่อถือให้กับตำนานพระแก้วมรกต

2. การสร้างพระรัตนพิมพ์ เป็นส่วนที่พระพรหมราชปัญญารจนาขึ้นใหม่ ส่วนที่น่าสนใจคือ คำทำนายของพระนาคเสนเรื่องสถานที่ประดิษฐานพระแก้วมรกตว่าพระแก้วจะประดิษฐานในสามประเทศคือ กัมโพช (เขมร) มลान (พม่า) และสยาม (ดังบาลีว่า กมฺโพชวฺเส จ มลानวฺเส สยามสฺส วฺเสติ อยมฺปิ พิมพ์)⁷

3. พระแก้วอมรโกฏมาอยู่เมืองกัมโพชจนถึงเชียงรายน ตำนานรัตนพิมพ์วงศ์ส่วนนี้พระพรหมราชปัญญาน่าจะแต่งโดยอาศัยเค้ามูลจากประวัติการเดินทางของพระพุทธศาสนาเข้ามาประดิษฐานยังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นแกนหลัก คือการอัญเชิญพระแก้วมรกตจากเมืองปาตลีบุตร (โดยพระราชชื่อตักกฉัตรธรรมราช-พระเจ้าธรรมาโศก?) มายังเกาะลังกา ก็เปรียบได้กับเรื่องการส่งพระมหินทเถระพระโอรสมาสืบพระศาสนายังลังกาทวีป (อิทธิพลจากเรื่องมหาวงศ์)

ในส่วนที่กล่าวถึงพระเจ้าอนุรุธแห่งมณฑลประเทศ (พม่า) อัญเชิญพระแก้วมรกตและพระไตรปิฎกเพื่อนำไปประดิษฐานยังประเทศพม่า เป็นตำนานเกี่ยวกับเรื่องพระเจ้าอนุรุธแห่งพุกาม อย่างไรก็ตามความคลาดเคลื่อนที่สังเกตเห็นได้ชัดเจนคือ พระเจ้าอนุรุธแห่งพุกามไม่ได้ขอพระไตรปิฎกจากลังกา หากได้มาจากการทำสงครามกับเมืองสะเทิมแห่งอาณาจักรมอญ

เรื่องพระแก้วมรกตถูกลมพายุพัดเอาเรือสำเภาหลงทางมาถึงเมืองกัมโพช มีความคล้ายคลึงกับตำนานของพระพุทธสิหิงค์เมื่อนำมาจากลังกาถูกลมพายุพัดสำเภาแตกแต่เพราะมีเทวดารักษาจึงลอยมาถึงเมืองนครศรีธรรมราชได้ จึงเป็นไปได้ที่เป็นอนุภาค (Motif) ที่ตำนานรัตนพิมพ์วงศ์ได้มาจากสิหิงค์นิทาน⁸

อย่างไรก็ตามอาจเป็นไปได้ที่ผู้เขียนตำนานอาจต้องการสื่อให้เห็นถึงเรื่องการเข้ามาประดิษฐานของพระพุทธศาสนาจากลังกาในอาณาจักรกัมพูชา เพราะในตำนานรัตนพิมพ์วงศ์อธิบายต่อไปว่าหลังจากมาถึงประเทศกัมพูชาแล้วกษัตริย์เขมรก็นับถือและต่อมาได้เกิดความวุ่นวายระหว่างพระราชากับบุโรหิต (ซึ่งอาจมีนัยยะหมายถึงพราหมณ์ผู้นับถือพราหมณ์

⁶ มิลินทปัญหา(กรุงเทพ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539), หน้า 7-29.

⁷ กรมศิลปากร, ตำนานพระแก้วมรกตฉบับสมบูรณ์ (พระนคร: บรรณาการ, 2504), หน้า 346.

⁸ แสง มนวิฑูร(ผู้แปล), นิทานพระพุทธสิหิงค์, หน้า 45.

ในราชสำนักกัมพูชา) ในที่สุดก็เกิดกบฏน้ำท่วม ชาวเรือจึงอัญเชิญพระแก้วมรกตมาไว้บนเรือและในที่สุดพระแก้วก็ได้ถูกไปถึงอยุธยา (อโยธยประเทศ)

ตำนานในส่วนนี้แสดงให้เห็นถึงข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในราชอาณาจักรกัมพูชายุคปลายเมืองพระนครที่เกิดความวุ่นวาย เนื่องจากความขัดแย้งกันระหว่างศาสนาพราหมณ์และพุทธในราชสำนักเมืองโยธยประเทศ การที่พระแก้วมรกตถูกนำไปประดิษฐานในเมืองอยุธยาจึงน่าจะหมายถึงพระพุทธรูปที่เขมรรับมาจากลังกาได้ส่งผ่านไปยังอยุธยา

ตำนานที่กล่าวถึงการนำพระแก้วมรกตไปประดิษฐานยังเมืองกำแพงเพชรและเกิดสงครามกับท้าวมหาพรหมเจ้าเมืองเชียงรายและพระแก้วมรกตถูกนำไปประดิษฐานที่เมืองเชียงรายเป็นเรื่องที่พระพรหมราชปัญญาได้รับอิทธิพลมาจากสิทธิศนิทานอย่างแน่นอน

เนื่องจากตำนานเรื่องท้าวมหาพรหมเสด็จไปกำแพงเพชรและได้พระพุทธรูปสิงห์มาจากกำแพงเพชรปรากฏในสิทธิศนิทานและพื้นเมืองเชียงใหม่โดยไม่ปรากฏว่ามีการนำพระแก้วมรกตจากกำแพงเพชรมายังเชียงรายในคราวนั้น แสดงว่ารัตนพิมพวงศ์น่าจะแต่งเรื่องการอัญเชิญพระแก้วมรกตจากเมืองกำแพงเพชรมายังเมืองเชียงรายโดยอาศัยข้อมูลจากตำนานดังกล่าว

นอกจากนี้การที่สิทธิศนิทานแต่งก่อนรัตนพิมพวงศ์ จึงเป็นไปได้ที่รัตนพิมพวงศ์จะรับอิทธิพลในตำนานเรื่องนี้มาจากสิทธิศนิทานเพื่อสร้างความน่าเชื่อถือให้กับตำนานรัตนพิมพวงศ์

เรื่องราวหลังจากการพบพระแก้วที่เชียงรายและถูกนำมาประดิษฐานยังเมืองลำปางเป็นส่วนหนึ่งของข้อมูลจริงที่ทราบได้ ทั้งนี้เนื่องจากการพิจารณาทางรูปแบบประวัติศาสตร์ศิลปะแล้ว พระแก้วมรกตน่าจะสร้างขึ้นที่เมืองเชียงรายนี้เอง เนื่องจากรูปแบบที่ปรากฏเป็นศิลปะเชียงแสนรุ่นที่ 2 ซึ่งได้รับอิทธิพลของศิลปะสุโขทัยบ้างแล้ว อายุของพระแก้วมรกตจึงไม่น่าจะเก่าแก่ไปกว่านั้นได้¹⁰

⁹ โปรดดูเรื่องพระพุทธรูปสิงห์ในสิทธิศนิทานและพื้นเมืองเชียงใหม่ได้ใน แสง มนวิฑูร (ผู้แปล), นิทานพระพุทธรูปสิงห์ ปริเฉทที่ 7, หน้า 61-68. และ สมหมาย เปรมจิตต์, ตำนานสิบห้าราชวงศ์ฉบับสอบชำระ (เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2540), หน้า 57.

¹⁰ โปรดดูรายละเอียดเรื่องการศึกษาพระแก้วมรกตในเชิงประวัติศาสตร์ศิลปะในบทความของ ดร. ศักดิ์ชัย สายสิงห์, “ความสัมพันธ์ด้านรูปแบบระหว่างพระพุทธรูปหินทรายสกุลช่างพะเยากับพระแก้วมรกต,” วารสารเมืองโบราณ ปีที่ 20 ฉบับที่ 2 (เมษายน-มิถุนายน, 2537), หน้า 79-83.

พระแก้วในตำนานพระโค-พระแก้วคืออะไร?

เรื่องย่อนิทานพระโค-พระแก้ว¹¹

สามีและภรรยาผู้ยากไร้คู่หนึ่งอาศัยอยู่ ณ เมืองตะแวก ภรรยากำลังตั้งครรภ์ต้องทนขมใจไม่กินผลไม้รสเปรี้ยวเฉกเช่นหญิงมีครรภ์โดยทั่วไปตามคำแนะนำของหมอผู้หนึ่งทีกล่าวว่ามันอาจทำให้นางถึงแก่ชีวิตได้

เมื่อนางมีครรภ์แก่ในช่วงเดือนสุดท้ายนางก็ไม่สามารถทนความอยากนั้นได้ นางอ่อนวอนขอให้สามีช่วยเก็บผลมะม่วงที่ขึ้นอยู่บนต้นหน้าบ้านให้ สามีนางพยายามบ่ายเบี่ยงต่าง ๆ นานา ท้ายที่สุดก็อ้างว่าต้องไปทำธุระด่วนที่หมู่บ้านอื่น

นางสุดท้ายจะคอยสามีได้อีกต่อไปจึงตัดสินใจปีนขึ้นเก็บผลมะม่วงเอง นางโซคร้ายพลัดตกต้นมะม่วงลงมาตายคาที่ ครรภ์นางแตกและมีลูกตัวออกมา ลูกตัวนั้นร้องงอแงโผหาพ่อผู้ที่จะกลับมาถึงบ้าน ส่วนลูกคนที่สองซึ่งเป็นมนุษย์ยังคงคาอยู่ในท้องแม่

ชาวบ้านทั้งหลายเห็นว่าเป็นเหตุอาเพศจึงขับไล่พ่อกับลูกทั้งสองคนระหกระเหินไปอาศัยที่ชายป่า หลายปีต่อมาผู้เป็นพ่อตายจากไปทิ้งให้เด็กทั้งสองคือพระโคและพระแก้วต้องกำพร้า พระโคมีอำนาจวิเศษเหนือธรรมชาติเป็นคุณสมบัติประจำกาย ในยามที่พระแก้วหิว พระโคเข้าป้อนอาหารมาป้อนพระแก้วอยู่เสมอ

เด็กชาวบ้านเฝ้าสังเกตพฤติกรรมของสองพี่น้องนี้ทุกวันและไม่แน่ว่าความจริงเกี่ยวกับอำนาจวิเศษของพระโคก็แพร่กระจายออกไป พวกเด็กต่างไปบอกพ่อแม่ให้มาล้อมจับสองพี่น้อง พวกชาวบ้านผูกพระโคไว้กับต้นไม้และจะคว้านท้องพระโคเพราะคิดว่าต้องมีของวิเศษอยู่ข้างใน พระโคบอกพระแก้วให้จับหางตนไว้แล้วพาเหาะหนีไป

ในสมัยนั้นพระเจ้ารามาช้างไพรกษัตริย์เขมรมีความต้องการจะเลือกคู่ให้กับราชธิดาทั้ง 7 องค์ จึงโปรดให้ราชธิดาเลือกบุตรชายของเหล่าขุนนางเป็นคู่ครอง เหลือเพียงแต่ธิดาองค์สุดท้ายทောင်းนางเกาไม่ยอมเลือกคู่

วันหนึ่งขณะที่นางเล่นน้ำอยู่ในสระนางเห็นพระแก้วแต่งกายด้วยใบไม้เดินงูงวามา นางจึงมอบผ้าพันคอให้คลุมกาย ความทราบถึงพระบิดาทรงกริ้วถึงขั้นตัดพ่อตัดลูกและขับไล่นางออกจากวังเนื่องจากอับอายในการกระทำของนาง นางเกาจึงไปแต่งงานอยู่กับพระแก้ว

กิตติศัพท์อิทธิฤทธิ์ของพระโคเลื่องลือไกลไปถึงแดนสยาม กษัตริย์สยามโปรดฯ ให้จับตัวพระโคตามคำกราบทูลของโหรหลวงว่าให้นำพระโคมาไว้ที่อยุธยา เพราะการมีพระโค

¹¹ ตำนานเรื่องพระโคพระแก้วในที่นี้แปลจาก Ang Choulean, "Nandin And His Avatars".

จะทำให้อยุธยาและดินแดนสยามมั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ ดังนั้นกษัตริย์สยามจึงทำกษัตริย์เขมรให้ประลองด้วยการต่อสู้ของสัตว์ 3 ชนิดโดยมีบ้านเมืองเป็นเดิมพัน

การต่อสู้ครั้งแรกเป็นการชนไก่ โหรหลวงของราชสำนักเขมรทำนายว่าสยามจะชนะหากพระโคไม่ช่วยเหลือ ต่อมากษัตริย์เขมรให้คนนำข้าวไปแฉ่งแก่นางเภาให้นางขอร้องพระแก้วให้ส่งพระโคเข้าแข่งขันซึ่งพระโคไม่ขัดข้อง ยกแรกพระโคแปลงกายเป็นไก่เข้าแข่งขันชนไก่และนำชัยชนะมาให้เขมร ยกที่สองเป็นการชนช้าง พระโคแปลงกายเป็นช้างและชนะสยาม ยกที่สามซึ่งเป็นยกสุดท้ายเป็นการชนวัว

พระโคทราบดีว่าศึกครั้งนี้ศัตรูใช้เล่ห์วายนต์แทนวัวจริง อันอาจทำให้เขมรพ่ายแพ้ ในที่สุดพระโคจึงออกอุบายให้พระแก้วและนางเภาจับหางตนไว้ให้มั่นหากว่าตนทำท่าหมอบ 3 ครั้งในขณะแข่งขัน

ครั้นพระโคปราบวายนต์จนราบคาบแล้วพระโคจึงหมอบ 3 ครั้งแล้วเหาะหนีไปพร้อมกับพระแก้วและนางเภา

พวกสยามคาดการณ์ล่วงหน้าไว้แล้วว่าพระโคอาจจะหลบหนีจึงเตรียมกองกำลังทหารไล่ตามล่า ฝ่ายนางเภาหมดแรงและตกลงมาตายในเขตเมืองเสียมเรียบ ร่างนางกลายเป็นหินทันที

ขณะที่เห็นภรรยาร่วงลงไปนั้นพระแก้วก็ปล่อยมือให้ร่วงตามนางไป พระโครีบวิ่งลงไปช้อนร่างพระแก้วไว้ทัน ขณะนั้นบนพื้นดินเบื้องล่างเต็มไปด้วยกษัตริย์เขมรเพราะมีกองทหารสยามกระจายกำลังโอบล้อมอย่างแน่นหนา

คราวแรกพระโคและพระแก้วสามารถหลบหนีทหารสยามไปได้ แต่ต่อมาทั้งสองพลัดหลงจากกันจึงทำให้ถูกพวกสยามจับและมัดด้วยเชือกอาคมที่ยังดั้นยังรัดแน่นอย่างทารุณ ในที่สุดทั้งสองพี่น้องก็ถูกนำตัวไปสยาม

จะเห็นได้ว่าในตำนานทั้งสองเรื่องที่อธิบายมามีความแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด พระแก้วมรกตในตำนานรัตนพิมพวงศ์เป็นพระพุทธรูป และในส่วนของรัตนพิมพวงศ์ที่กล่าวถึงเมืองกัมพูชาก็น่าจะเป็นสิ่งที่แต่งขึ้นมาโดยอาจเป็นการเลียนแบบโครงสร้างเดียวกันจากสิงหคันทาน

ส่วนพระแก้วในตำนานพระโคพระแก้วเป็นบุคคลที่มีความสำคัญเนื่องจากเป็นบุตรเขยพระเจ้ารามาเชิงไพรกษัตริย์เขมรจึงอาจเป็นสัญลักษณ์ที่อธิบายถึงเชื้อพระวงศ์เขมรก็ได้ และน่าจะเป็นไปได้มากกว่าหมายถึงพระแก้วมรกตในตำนานรัตนพิมพวงศ์ส่วนที่กล่าวถึงเขมรเสียพระแก้วมรกตให้แก่ไทย

พระโค - พระแก้ว : ใคร? ในปริบททางประวัติศาสตร์ ระหว่างกรุงศรีอยุธยา-กรุงกัมพูชา

ตำนานพระโค-พระแก้วสะท้อนให้เห็นถึงสภาพสงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกรุงกัมพูชา (ไม่ว่าจะเป็นละครเวทีจริงดังตำนานหรือไม่ก็ตาม) มีนักวิชาการหลายท่านได้ศึกษาดำเนินเรื่องนี้ ตั้งแต่มีการตีพิมพ์ตำนานเรื่องนี้เป็นภาษาฝรั่งเศสเมื่อปี ค.ศ. 1860

หลังจากนั้นนักวิชาการหลายท่านได้พยายามตีความและเสนอความคิดเห็นเกี่ยวกับตำนานเรื่องนี้ และแม็คเควิด แชนด์เลอร์ (David Chandler) จะได้อธิบายว่านอกจากตำนานนี้จะให้ภาพเกี่ยวกับเมืองลพบุรีเป็นพิเศษ แต่ก็ยังอาจเชื่อมโยงกับการล่มสลายของเมืองพระนครก็ได้ และถือว่าเป็นความสอดคล้องของตำนานกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจริงทางประวัติศาสตร์

นั่นคือการแสดงถึงการเคลื่อนย้ายเครื่องราชูปโภค เอกสารต่างๆ และนักปราชญ์ราชบัณฑิตจากเมืองพระนครมายังกรุงศรีอยุธยา โดยอธิบายความหมายว่า พระโคเป็นสัญลักษณ์ของวัฒนธรรมอินเดียที่กัมพูชารับมา และพระแก้วแสดงถึงความชอบธรรมทางพุทธศาสนา¹²

ตรึง งา นักวิชาการคนสำคัญของเขมรมองตำนานพระโค-พระแก้วโดยนำไปเชื่อมโยงกับสงครามสมเด็จพระนเรศวรตีเมืองลพบุรีว่า ในสงครามคราวที่เขมรเสียเมืองลพบุรีทำให้พระโค-พระแก้วถูกไทยนำไปไว้ยังกรุงศรีอยุธยาและอธิบายว่า

“...ควรอธิบายให้ทราบว่าที่ด้านหน้าพระวิหารพระแก้วในกรุงเทพมหานครประเทศไทยปัจจุบันนี้มีรูปประติมากรรมพระโคซึ่งมีขนาดใหญ่เท่ากับวัวใหญ่ในท้องเป็นช่องว่างถ้าเช่นนั้นนี่คือรูปพระโคพระแก้วซึ่งสยามนำเอาไปได้ในคราวที่ตีเมืองลพบุรีแตกหรือไรกัน...”¹³

ตำนานพระโค-พระแก้ว: การเสียเมืองหลวงเขมรครั้งใด?

เมื่อพิจารณาจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาและพระราชพงศาวดารกัมพูชา (รบาคสูตร-รบาคษัตริย์) มีการกล่าวถึงเหตุการณ์สงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกัมพูชาหลายครั้ง แต่ครั้งสำคัญซึ่งทำให้เขมรต้องย้ายเมืองหลวงมีอยู่ 2 ครั้ง คือ ครั้งแรกในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ซึ่งตีเมืองยโสธรประได้ และครั้งที่สองในรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราชซึ่งตีเมืองลพบุรีแตก

¹² พรณงาม เก้าธรรมสาร และคณะ(ผู้แปล), ประวัติศาสตร์กัมพูชา(กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2540), หน้า 128.

¹³ ตรึง งา, ปุราณสูตรเขมร ภาค 2(กรุงเทพฯ, 1973), หน้า 36.

แม้ว่าตำนานจะให้ภาพการต่อสู้ระหว่างกรุงศรีอยุธยากับกัมพูชาในสมัยที่มีเมือง
ละแวกเป็นเมืองหลวง และมีกษัตริย์เขมรทรงพระนามพระบาทรามาเชิงไพร อย่างไรก็ตาม
หากพิจารณาจากปริบททางประวัติศาสตร์ เมืองละแวกกับพระบาทรามาเชิงไพรซึ่งเป็นบุคคล
จริงในประวัติศาสตร์ไม่สอดคล้องกัน

ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์กล่าวถึงสงคราม
คราวเสียเมืองยโสธรปุระ (เมืองพระนคร) ว่า

“ศักราช 793 กุรศก สมเด็จพระบรมราชาเจ้า เสด็จไปเอาเมืองนครหลวงได้ แลท่าน
จึงให้พระราชกุมารท่านพระนครอินทเจ้าเสวยราชสมบัติ ณ เมืองนครหลวงนั้น ครั้นนั้นท่าน
จึงให้พญาแก้ว พญาไท เอาแลรูปภาพทั้งปวงมายังพระนครศรีอยุธยา”¹⁴

จะเห็นได้ว่าพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐกล่าวว่าเมื่อตี
พระนครหลวง (เมืองพระนครยโสธรปุระ) ได้สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 โปรดให้มีการ
นำพญาแก้วพญาไท (เชื้อพระวงศ์เขมร) มายังกรุงศรีอยุธยา อย่างไรก็ดี “รูปภาพทั้งปวง” ที่
กล่าวถึงย่อมหมายถึงรูปสำริดที่นำมายังกรุงศรีอยุธยาอย่างไม่ต้องสงสัย

พระราชพงศาวดารความพิสดารฉบับอื่นๆ ซึ่งชำระในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น
มีข้อความระบุถึง “รูปภาพทั้งปวง” ชัดเจนมากขึ้น กล่าวคือ ระบุว่ารูปภาพที่นำมาจากเมือง
พระนครมีรูปพระโคอยู่ด้วย

“ศักราช 783 ปีฉลู ตรีศก (พ.ศ. 1964) สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า เสด็จไปเอาเมือง
นครหลวงได้ ท่านจึงให้พระราชกุมารท่านพระนครอินทเจ้าเสวยราชสมบัติ ณ เมืองนครหลวง
ท่านจึงให้เอาพระยาแก้ว พระยาไท และครอบครัว กับทั้งรูปพระโค รูปสิ่งสัตว์ทั้งปวงมาด้วย
ครั้นถึงพระนครศรีอยุธยา จึงให้เอารูปสัตว์ทั้งปวงไปบูชาไว้ ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุบ้าง
ไว้วัดพระศรีสรรเพชญ์บ้าง”¹⁵

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระราชพงศาวดารไทยทั้งฉบับที่ชำระในสมัยต้น
กรุงรัตนโกสินทร์และฉบับที่มีได้ถูกชำระได้บันทึกเหตุการณ์ในครั้งที่ไทยตีเมืองพระนครใน

¹⁴ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ผู้เขียนใช้ตามต้นฉบับพิมพ์ที่
รวมอยู่ใน ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1 เนื่องจากเป็นฉบับที่พิมพ์ตามต้นฉบับเดิม โปรดดู คณะ
กรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ฯ, ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค 1 (พระนคร: โรงพิมพ์
สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2510), หน้า 94.

¹⁵ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ประชุมพงศาวดาร
เล่ม 38 (พระนคร: กุศลสภา, 2512), หน้า 13.

รัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ไว้ตรงกันว่ามีกาน้ำ พระแก้ว (พระยาแก้ว) และ พระโค (รูปสำริด-รูปภาพทั้งปวงในพระราชพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐฯ) มายัง กรุงศรีอยุธยา

ในขณะที่สงครามคราวตีเมืองตะแวกพงศาวดารฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ กล่าวไว้เพียงว่า

“...ณ วัน 6 ฯ¹⁰ 2 คำ เพลารงแล้ว 3 นาฬิกา 6 บาท เสด็จพยุหบาตรไปเอาเมือง ตะแวก แลตั้งทัพไชยตำบลบางขวด เสด็จไปครั้งนั้นได้ตัวพญาศรีสุพรรณในวัน 1๓,4 คำ นั้น...”¹⁶

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับชำระในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (เช่น ฉบับพันจันทนุมาศ) กล่าวถึงเหตุการณ์ในครั้งนี้เพียงว่า โปรดฯให้มีการนำครอบครัว พระยาละแวกรวมทั้งครอบครัวอพยพทั้งสิ้น 30,000 คน ไปยังกรุงศรีอยุธยา¹⁷

ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชากล่าวถึงการสงครามครั้งเสียเมืองตะแวกว่า

“...ส่วนสมเด็จพระนเรศวรก็เสด็จเข้าไปในค่ายลงแวก ได้พระศรีสุริโยพรรณ ซึ่งเป็น พระราชอนุชากับพระราชบุตร แล้วให้เก็บรวบรวมพระราชทรัพย์ด้วย แล้วได้พระศรีไชยเชษฐ ซึ่งเป็นสมเด็จพระอนุชาอีกด้วย แลได้มุขมนตรีบางคนพร้อมกับเครื่องศาสตราวุธ ให้เก็บรวบรวม ไว้ ณ ที่ส่วนหนึ่ง แต่พระขรรค์สำหรับราชย์แลบรรดาเครื่องสิ่งซึ่งเป็นของสำหรับพระขรรค์ นั้น มีโปรหินาหนีรอดไปได้...”¹⁸ ซึ่งไม่น่าจะเกี่ยวข้องกับตำนานพระโค-พระแก้ว แต่ประการใด

จากที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้นผู้เขียนจึงมีความเห็นว่า สงครามครั้งที่เขมรเสียพระโค-พระแก้วให้กับกรุงศรีอยุธยานั้นน่าจะได้แก่สงครามครั้งรัชกาลสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ในปี จุลศักราช 793 (พุทธศักราช 1974) อันเป็นที่ยอมรับกันว่าทำให้สิ้นสุด เมืองหลวงเขมรที่เมืองพระนคร (ยโสธรปุระ) มากกว่าจะเป็นสงครามคราวเสียเมืองตะแวก

¹⁶ คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ฯ, ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค 1 (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, 2510), หน้า 103.

¹⁷ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 (พระนคร: ศุภสภา, 2512), หน้า 300.

¹⁸ กรมศิลปากร, ราชพงษาวดารกรุงกัมพูชา(พระนคร: แพร่พิทยา, 2513), หน้า 94.

พระโค-พระแก้ว : รูปธรรมและนามธรรม

เมื่อพิจารณาจากพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ ที่กล่าวถึงข้างต้น จะเห็นว่าพระโคในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาหมายถึงรูปเคารพในศาสนาพราหมณ์ (ฮินดู) “พระโค” เป็นเทพพาหนะของพระศิวะหนึ่งในพระเป็นเจ้าทั้งสามของพราหมณ์ (ฮินดู) และเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งชาวเขมรนับถือ

ดังนั้นจะเป็นไปได้หรือไม่หากพระโคในตำนานพระโค-พระแก้วอาจจะเป็นรูปเคารพพระโคสัญลักษณ์ของศาสนาพราหมณ์ (ฮินดู) หรือความรู้อันเขมรเคยมีอยู่ ซึ่งถูกนำไปไว้ที่กรุงศรีอยุธยา

ตำนานพระโค-พระแก้ว อธิบายว่าพระโคคลอดออกมาจากท้องของแม่ก่อนพระแก้วจึงคลอดออกมาภายหลัง แต่เนื่องจากแม่ของพระโค-พระแก้วคลอดลูกออกมาเป็นวัวทำให้ประชาชนรังเกียจ

หากตีความว่าพระโคเป็นสัญลักษณ์ของศาสนาพราหมณ์ จะเห็นได้ว่าในขณะนั้นประชาชนไม่นับถือศาสนาพราหมณ์ (ฮินดู) แล้ว เพราะฉะนั้นพระแก้วซึ่งเป็นน้องจึงอยู่ในเมืองไม่ได้ ด้วยเหตุที่เกี่ยวข้องกับศาสนาพราหมณ์ (ฮินดู)

ดังนั้นพระแก้วในตำนานพระโค-พระแก้วอาจจะเป็นสัญลักษณ์ของกษัตริย์ (เชื้อพระวงศ์เขมร) ที่นับถือศาสนาพราหมณ์ (ฮินดู) จึงถูกขับไล่ออกจากเมืองด้วย

ตำนานยังกล่าวต่อไปอีกว่า เมื่อพระแก้วหิว พระโคจะคายอาหารออกมาจากปากให้พระแก้วได้กิน ซึ่งหากถือว่สิ่งที่อยู่ในท้องพระโคคือสรรพวิทยาการแล้ว พระแก้วก็เป็นสัญลักษณ์ของผู้ที่รับเอาความรู้จากพระโค (ศาสนาพราหมณ์)

นอกจากนี้พระแก้วในตำนานยังเป็นพระราชบุตรเขยของพระเจ้าแผ่นดินเขมร ดังนั้นจึงอาจนับพระแก้วเป็นเชื้อพระวงศ์ได้

ผู้เขียนจึงเชื่อว่าพระแก้วเป็นบุคคลซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของสถาบันกษัตริย์เขมร อำนาจการปกครองแผ่นดิน หรืออาจจะเป็นเชื้อพระวงศ์เขมรสำคัญพอจะเป็นตัวจํานําในกรุงศรีอยุธยามากกว่าจะเป็นพระแก้วมรกต อย่างน้อยก็ไม่น่าจะหมายถึงความชอบธรรมทางพุทธศาสนา

พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา มีการกล่าวถึงพระยาแก้วหลายครั้ง ครั้งแรกในรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) (มีเฉพาะในพระราชพงศาวดารฉบับความพิสดารซึ่งชำระในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น) ความว่า

“ศักราช 725 ปีเถาะเบญจศก (พ.ศ. 1906) ทรงพระกรุณาตรัสว่า เจ้าแก้วเจ้าไทยออกอหิวาตกโรคตายให้ขุดขึ้นเผาเสีย ที่ปลงศพนั้นให้สถาปนาเจดีย์วิหารเป็นพระอารามแล้วให้นามชื่อวัดป่าแก้ว”¹⁹

ไม่ว่าเจ้าแก้วในที่นี้มีตัวตนจริงหรือไม่ จะเป็นเจ้าเขมรหรือเจ้าไทยก็ตาม แต่ข้อความนี้ก็ย่อมแสดงว่าเจ้าแก้วเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นสูง²⁰

แต่ที่ชัดเจนที่สุดก็คือความในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐฯ ซึ่งกล่าวว่าเจ้าพระยาแก้ว พระยาไทย ถูกกวาดต้อนเข้ามาในสมัยพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) พร้อมกับรูปภาพทั้งหลาย ซึ่งแน่นอนว่าอย่างน้อยพระยาแก้วก็น่าจะเป็นเชื้อพระวงศ์ชั้นสูงที่ถูกจับมาเป็นตัวประกันในกรุงศรีอยุธยา

ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก หมายเลข 2/ก104 ดันฉบับของหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งในปัจจุบันเชื่อว่าดันฉบับเดิมน่าจะเขียนขึ้นในสมัยอยุธยาตอนกลาง ได้กล่าวถึงพระยาแก้ว พระยาไทยว่า

เจ้าพระยาแก้วพระยาไทยคิดขบถ วางแผนปลงพระชนม์สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) แล้วจะนำเครื่องราชกกุธภัณฑ์กลับคืนไปเขมร แต่ถูกจับได้เสียก่อน เจ้าพระยาแก้วพระยาไทยจึงถูกประหาร ดังความในพระราชพงศาวดารว่า

“ศักราช 845 ปีกุน เบญจศก เจ้าพระยาแก้ว พระยาไทย เฝ้ามหาพรคอันผู้เป็นเจ้าเข้ามาแต่พระนครหลวงนั้น ก็เจรจาด้วยชีปะขาวโหรจ (ชื่อนุคค?) ทำขบถแก่สมเด็จพระบรมราชาธิราชเจ้า แลสัญญาแก่กันว่าจะประหารณา จะให้ชีปะขาวโหรจกินกรุงอยุธยา แลจะส่งพระยาแก้ว พระยาไทย แลเครื่องราชประโภคที่เอามานั้นคืนไปพระนครหลวง...

จึงพระยาแก้ว พระยาไทยก็รู้หัดสนั้นจึงหนีไปซ่อนอยู่ ครั้นใกล้รุ่งอรุณหทัย โยธาทหารทั้งหลายก็ไปกระเวนเอาหมูกบดทั้งปวงก็ได้สิ้น ส่วนพระยาแก้วพระยาไทยไซ้ร้ ต้องายแก่ จึงได้ในหลังพระธำตุ...

¹⁹ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ(เจิม) ประชุมพงศาวดารเล่ม 38 (พระนคร: คุรุสภา, 2512), หน้า 4.

²⁰ โปรดดูการวิเคราะห์เรื่องเจ้าแก้วเจ้าไทยได้ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, “อโยชนปุระ-ยโสธร” ความยกย่องของประวัติศาสตร์ (กรุงเทพฯ : รุ่งแสงการพิมพ์), หน้า 59.

อยู่ประมาณสามวัน ท่านก็ให้ขุนไชยฟ้า แลศรีรังคัน เอาพระยาแก้ว พระยาไทย และ จีประชา แลราชโอรสทั้งปวงเสียบประจานไว้ในอุ... ส่วนบุตรพระยาแก้วผู้หนึ่งชื่อเจ้าแก้วฟ้า ไปอยู่ด้วยภรรยาในพระประสก มิได้รู้ด้วยบิดา ท่านก็มีได้ให้ฆ่าเสีย...”²¹

ตำแหน่งพระแก้วในทำเนียบบรรดาศักดิ์เขมรมีปรากฏสืบมาถึงสมัยเมืองอุดงค์และ พนมเปญ เนื่องจากพบตำแหน่งเจ้านายเขมรที่ “สมเด็จพระองค์แก้ว” ซึ่งเป็นตำแหน่งรองจาก พระเจ้าแผ่นดิน, สมเด็จพระมหาอุปโยราช (ฝ่ายหลัง), สมเด็จพระอุปราช (ฝ่ายหน้า) และ พระวรวราธิ (พระราชมารดาพระเจ้าแผ่นดิน) เท่านั้น²²

หากพระแก้วในตำนานพระโค-พระแก้ว หมายถึงเจ้าพระยาแก้วที่ถูกนำตัวมายัง กรุงศรีอยุธยาพร้อมกับรูปสัตว์ทั้งปวง (พระโคอาจเป็นหนึ่งในนั้น) ตำนานเรื่องนี้ก็น่าจะเป็น เรื่องที่เกิดขึ้นจริงในสมัยเขมรเสียเมืองยโสธรปุระ (เมืองพระนคร) แก่กรุงศรีอยุธยาในสมัย สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 (เจ้าสามพระยา) ไม่ใช่สมัยกรุงละแวก

แต่เมื่อเรื่องนี้กลายเป็นตำนานสืบทอดทางมุขปาฐะ อาจจะมีการเปลี่ยนชื่อเมืองหลวง จากเมืองยโสธรปุระ (เมืองพระนคร) มาเป็นเมืองละแวก เพื่อให้บุคคลในสมัยหลังเข้าใจ สร้างความรู้สึกสะเทือนใจ และความรู้สึกรักชาติได้มากกว่า (ผู้เล่าตำนานอาจจะไม่รู้จักเมือง พระนครหรือเมืองยโสธรปุระเลย เนื่องจากเมืองพระนครถูกล้อมจนกลายเป็นป่าในสมัยหนึ่ง จนมาค้นพบในสมัยพระองค์จันทที่ 1 หลังเสียเมืองพระนครประมาณร้อยปี)

บทสรุป

จากที่กล่าวมาทำให้ผู้เขียนมีความเห็นว่าพระโคน่าจะหมายถึงรูปพระโคซึ่งเป็นสิ่ง ศักดิ์สิทธิ์อันเป็นที่เคารพบูชาได้ถูกนำมายังกรุงศรีอยุธยาในฐานะผู้ชนะและเป็นใหญ่เหนือ เขมร ส่วนพระแก้วก็น่าจะหมายถึงพระยาแก้วเชื้อพระวงศ์องค์สำคัญซึ่งถูกนำตัวมาเป็น ตัวจำนำในกรุงศรีอยุธยา เพื่อมิให้เขมรขบถต่อรัฐบาลกลางของกรุงศรีอยุธยา

หากกล่าวในด้านสัญลักษณ์ พระโคน่าจะได้แก่ความรู้อันเนื่องด้วยศาสนาพราหมณ์ (ฮินดู) หรือความรู้ที่เขมรได้รับจากอินเดีย ส่วนพระแก้วน่าจะได้แก่สัญลักษณ์ของ พระราชอำนาจทางการเมืองเขมรที่ถูกย้ายมาไว้ที่กรุงศรีอยุธยาโดยมิได้หมายถึงพระแก้วมรกต หรือสัญลักษณ์แห่งความชอบธรรมทางพุทธศาสนาที่อยุธยาได้มาจากเขมรอย่างแน่นอน

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 183-185.

²² โปรดดูรายละเอียดได้ใน ทำเนียบนาม ภาคที่ 3 คำรทำเนียบบรรดาศักดิ์กรุงกัมพูชา (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465), หน้า 2.